

PESTIS ANTONINI. REAKCJA MARKA ANTONIUSZA NA GLOBALNĄ STAROŻYTNĄ EPIDEMIE

Prof. dr hab. Bronisław Sitek

Katedra Prawa Porównawczego, Wydział Prawa

SWPS Uniwersytetu Humanistycznospołecznego w Warszawie

e-mail: bronslaw.sitek@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7365-6954>

Streszczenie. Przedmiotem opracowania jest plaga Antoninińska, jaka miała miejsce w latach 165–180. Była to jedna z największych epidemii, jaka nawiedziła antyczny Rzym. Poważnie naruszyła fundamenty ekonomiczne i polityczne potężnego Imperium. Celem opracowania jest wskazanie przyczyn tej epidemii, rozmiaru jej rozpowszechnienia oraz skutków. Najważniejsze jest jednak ukazanie reakcji ówczesnych władz publicznych na zjawisko globalnej epidemii. W konsekwencji zostały wprowadzone regulacje prawne dotyczące pochówku zmarłych oraz udzielenia pomocy najbardziej potrzebującym. W pracy autor ograniczył się do analizy źródeł literackich i typowo prawniczych z pominięciem inskrypcji i papirusów. Efektem tej pracy jest twierdzenie, że ówczesne władze publiczne reagowały w sposób dla nich odpowiedni i zgodny z ówczesną wiedzą medyczną.

Słowa kluczowe: plaga Antoninińska, prawo cmentarne, Marek Aureliusz, pomoc państwa dla najuboższych

WPROWADZENIE

Prawie od początku 2020 r. cały świat toczy batalię z epidemią wywołaną wirusem COVID19. Spośród różnych konsekwencji tego zjawiska należy wskazać na opustoszałe ulice, zatrzymanie życia kulturalnego, społecznego (zakaz spotkań), życia religijnego, ograniczenie praw i wolności obywatelskich i znaczące wyhamowanie gospodarki. W ludziach narasta niepokój i lęk o przyszłość gospodarczą i zawodową. Rośnie groźba bezrobocia, niewypłacalności czy bankructwa. Obowiązkowa kwarantanna wprowadzona ustawowo sprawiła, że wyjątkowego znaczenia nabrała komunikacja międzyludzka prowadzona obecnie za pomocą urządzeń teleinformatycznych. Na piedestale znaleźli się politycy, których głównym zadaniem jest utrzymanie porządku publicznego oraz dystrybucja dóbr niezbędnych do przetrwania [Khan i Naushad 2020]. Narastające emocje społeczne podsycają media tradycyjne i wirtualne dostarczając coraz to nowszych informacji o wzroście liczby zachorowań i zgonów spowodowanych wirusem COVID19.

Obecna epidemia nie jest czymś nowym w dziejach ludzkości. W latach 1918–1920 przetoczyła się przez Europę z różnym natężeniem epidemia grypy zwana hiszpanką, w wyniku której zmarło więcej ludzi niż zginęło na frontach I wojny światowej [Brundage i Shanks 2008, 1193; Gibbs, Armstrong, i Gibbs 2001, 1842–845]. Epidemie dziesiątkowały ludzkość już w czasach antycznych. Opisy

o nich znajdowały swoje odzwierciedlenie w różnego rodzaju kronikach, powieściach, inskrypcjach, papirusach czy w innego rodzaju przekazach.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest przedstawienie tzw. plagi antonińskiej, jaka miała miejsce w latach 165–180 za panowania Marka Aureliusza i Lucjusza Verusa – *pestis Antonini*. Plaga ta była utrapieniem dla wówczas rządzących i jednocześnie dla mieszkańców całego Imperium. Celem opracowania jest opisanie owej plagi, jej przyczyn, przebiegu, nakreślenie samej sytuacji sanitarnej, politycznej, społecznej i prawnej w Imperium Rzymskim. Hipotezą badawczą opracowania jest twierdzenie, według którego reakcja władz publicznych i społeczeństwa na zagrożenie epidemiologiczne jest stosowna do stanu wiedzy i możliwości danej epoki.

W ramach przyjętej metodologii zostanie dokonana analiza opracowań dotyczących plagi Antonińskiej, źródeł literackich i prawnych. Podstawowe informacje o pladze Antonińskiej pochodzą od Juliusa Capitolinusa, jednego z autorów *Historiae Augustae*, Claudiusa Galenus (ok. 130–200) żyjącego wówczas lekarza i jednocześnie pisarza, Lukiana z Samostaty (ok. 120–190) rzymskiego retora i satyryka oraz żyjącego w IV w. historyka Ammianus Marcellinus (ok. 330–392). Ze względu na organicznie ilościowe opracowania pominięte zostaną źródła papirologiczne i inskrypcje. Ważnym elementem metodologii będzie analiza prawno-historyczna.

1. ANALIZA LITERATURY I PODSTAWOWE POJĘCIA

Obecnie powszechnie stosowany termin na określenie zwiększonej liczby przypadków zachorowań niż zwykle w analogicznych wcześniejszych okresach jest termin epidemia. Rozprzestrzenienie się danej choroby może obejmować wieś, miasto a nawet obszar całego państwa. W przypadku jej globalnego występowania można mówić już o pandemii [Jaśkiewicz, Goździalska, i Kaducáková 2012, 27–35].

Według Judyty Iwańskiej etymologii terminu „epidemia” należy doszukiwać się w języku greckim. Termin „epidemia” pochodzi od greckiego słowa *επιδημία*, którym posługiwał się Homer dla wyrażenia przerażającego zjawiska, jakim jest wojna¹. W sensie medycznym po raz pierwszy terminu tego użył Hipokrates². W języku łacińskim termin *epidemus* pojawił się dopiero w IV w. w tekstach Ammianusa Marcellinusa w jego dziele pt. „Dzieje Rzymu”.

Amm. *Rerum gestarum* 19, 4,7: *Et prima species luis pandemus adpellatur, quae efficit in aridioribus locis agentes caloribus crebris interpellari, secunda epidemus, quae tempore ingruens acies hebetat luminum et concitat periculosos humores, tertia loemodes, quae itidem temporaria est sed volucris velocitate letabilis.*

¹ Homerus, *Ilias*, IX,64.

² Hippocrates, *De morbis popularibus*, I, 3, 14.

W przytoczonym powyżej tekście Ammianus zostały zdefiniowane dwa pojęcia, tj. pandemia i epidemia. Według starożytnego historyka pandemia jest to wzrost zachorowań powodowany uwarunkowaniami, w których żyje człowiek. Ammianus w tym przypadku poczynił uwagę w odniesieniu do terenów suchych, które według niego sprzyjają rozprzestrzenianiu się febry. Epidemią zaś według niego określa się wzrost zachorowań występujący sezonowo, które nie zależą od lokalnych uwarunkowań klimatycznych czy geograficznych [Iwańska 2014, 180].

Do końca okresu republikańskiego na określenie epidemii stosowano termin *pestilentia*. Terminem tym posługiwał się jeszcze Liwiusz opisujący zarazy panujące w Rzymie³. W czasach Klaudiusza termin ten został zastąpiony słowem *morbus*. Obok tych terminów na określenie zjawiska epidemii używano jeszcze takich terminów, jak *plaga* czy *lues* [Iwańska 2014, 181; Smith 1996].

Występujące epidemie w antycznym Rzymie były i nadal pozostają przedmiotem zainteresowania badaczy historii antycznej [Rozen 2007, 15]. Uaktywnienie badań historycznych nad epidemiami antycznymi można zauważyć również w kontekście epidemii wirusem COVID19. Już w bieżącym roku tj. 2020 ukazała się publikacja Ioannis Liritzis, pt. *Pandemics – from Ancient Times to COVID19. Some Thoughts*, w której to dość skrótowo Autor wzmiankował o największej epidemii starożytnego Rzymu, jaka miała miejsce za panowania cesarza Marka Aureliusza i Lucjusza Verusa [Iwańska 2014, 182].

Kwestie związane z chorobami czy epidemiami w starożytnym Rzymie dość rzadko są przedmiotem rozważań w polskiej literaturze historycznej czy romanistycznej. Wyjątkiem jest artykuł Moniki Wójcik, która przedstawiła pokrótce różne epidemie starożytnego Rzymu, koncentrując swoją uwagę głównie na pladze, jaka miała miejsce za panowania Justyniana [Wójcik 2011, 337–401]. Wiesław Suder wymienia tych plag znacznie więcej [Suder 2003, 252–55]. Z kolei plaga Antonińska była przedmiotem opracowania historycznego, autorstwa Ewy Bugaj [Bugaj 2008, 115–23]. Z punktu widzenia opracowań romanistycznych kwestia plagi Antonińskiej pozostaje całkowicie nieobecna. Zatem spojrzenie na kwestię plagi Antonińskiej ma na celu nie tylko zapełnienie luki badawczej w polskiej literaturze romanistycznej, ale również ponownego spojrzenia na to wydarzenie z punktu widzenia również uregulowań prawnych. Ten punkt widzenia pozwoli na ocenę ówczesnych zachowań społecznych i politycznych w obliczu panującej zarazy. Niemniej konieczne jest zwrócenie uwagi na to, że dość liczne opracowania na temat plagi antonińskiej znajdują się w literaturze obcojęzycznej. Podstawowe opracowania w tym zakresie zostały napisane przez Richarda P. Duncan-Jones i Waltera Scheidel. Na podstawie analizy inskrypcji krytycznie do tych opracowań odniósł się Christer Brunn, według którego podane liczby osób zmarłych oraz zakres epidemii jest znacznie przesadzony. Autor ten stawia nawet hipotezę, że nie można mówić o kataklizmie. Według niego epidemia miała chara-

³ Liv. I,31; II,34,35.

cter okresowy i występowała z różnym natężeniem w poszczególnych częściach Imperium [Brunn 2012, 478].

Podstawę źródłową dla przybliżenia plagi antonińskiej stanowią dzieła literackie, inskrypcje i papirusy.

2. PRZYCZYNY PLAGI ANTONIŃSKIEJ

Andrés Sáez twierdzi, że plaga jaka miała miejsce w czasie panowania Marka Aureliusza była pierwszą globalną epidemią w dziejach ludzkości. Twierdzenie to znajduje swoje odzwierciedlenie w przekazie historycznym, zwłaszcza Ammianusa Marcellinusa. Plaga ta swoim zasięgiem objęła ludność całego imperium Rzymskiego od Seleucji, tj. terenów dzisiejszego Iraku aż po Anglię, Galię, Hiszpanię, Germanię i Północną Afrykę [Sáez 2016, 218].

Z przekazu historycznego nie wynika jednoznacznie, w którym miejscu wybuchła ta epidemia. Według Iuliusa Capitolinusa początkiem epidemii było zdobycie przez Awidiusza Kasjusza w 165 r. Seleucji, miasta położonego nad Tygrysem.

Capitolinus, Verus 8,1–3: 1. *Fuit eius fati ut in eas provincias per quas rediit Romam usque luem secum deferre videretur. 2 et nata fertur pestilentia in Babylonia, ubi de templo Apollinis ex arcula aurea, quam miles forte inciderat, spiritus pestilens evasit, atque inde Parthos orbemque complexse. 3 sed hoc non Lucii Veri vitio sed Cassii, a quo contra fidem Seleucia, quae ut amicos milites nostros receperat, expugnata est.*

Z przekazu dowiadujemy się, że jeden z żołnierzy rzymskich po zdobyciu miasta wszedł do świątyni Apollina i otworzył znajdującą się tam złotą skrzynię (*arcula aurea*). Nie wykluczone, że ów żołnierz, wiedziony był chęcią zysku. Jednak po jej otwarciu, z wnętrza wydobył się jakiś zaraźliwy gaz (*spiritus pestilens evasit*). Materiał, z jakiego zrobiona była ta skrzynia oraz wydobywający się z niej gaz pozwala przypuszczać, że był to *de facto* sarkofag skrywający zwłoki ludzkie. W procesie rozkładu ciała ludzkiego wytwarzane są gazy gnilne, a z czasem powstają różnego rodzaju kolonie grzybów wywołujących tzw. kłątę Tutenchamona [Łukaszuk i Krajewska–Kułak 2016, 144, 154]. Niewykluczone, że w skutek tego zdarzenia rzeczywiście zmarło kilka osób. Zatem to wydarzenie otwarcia złotej skrzyni mogło być prawdziwe. Zostało zapamiętane przez świadków i przeszło do historii. Podobną wersję co do początku epidemii Antonińskiej głosił żyjący znacznie później, bo w IV w., Ammianus Marcellinus⁴.

Należy się jednak zgodzić z powszechnie przyjmowaną opinią, według której zdobycie Seleucji przez wojska Lucjusza Werusa oraz złupienie świątyni Apollina nie było przyczyną owej epidemii. Historycy czy kronikarze tamtych czasów doszukiwali się przyczyny epidemii i mechanicznie połączyli ją z otwarciem złotej skrzyni w świątyni Apollina. Za to niewątpliwą prawdą jest to, że żołnierze

⁴ Amm. 23,6,24.

pod dowództwem Werusa roznieśli plagę na dalsze tereny imperium (*atque inde Parthos orbemque complexse*).

Co do początków epidemii prawdziwsza wydaje się być wersja zapisana przez retoryka i satyryka Lukiana z Samostaty, który w *Księdze jak należy pisać historię* 15 twierdził, że epidemia wzięła swój początek w Etiopii, a stamtąd została przeniesiona do Egiptu i Persji. Z kolei rzymscy legioniści dalej tę chorobę roznieśli po całym imperium. Tę wersję potwierdza opowieść Publiusz Eliusz Arystydes, który twierdził, że już latem 165 r. wielu zmarło w wyniku epidemii w Nisibis i Seleucji. Tymczasem wojska rzymskie zdobyły i złupiły miasta pod koniec 165 r. [Sabbatani i Fiorino 2009, 263]. Ponadto, o globalnym charakterze tej epidemii świadczy fakt, że jakaś zaraza pustoszyła w tym okresie nawet Chiny [Bugaj 2008, 119].

Nie wiadomo, jaki wirus czy bakteria były odpowiedzialne za wywołanie tej epidemii. Mogła to być czarna ospa. Tę koncepcję negują jednak Furuse, Yuki, Suzuki, Akira, Oshitani, Hitosh [Furuse, Suzuki, i Oshitani 2010, 4]. Według mnie bardziej prawdopodobne wydaje się, że była to bakteria dżumy, choroba która uderza okresowo i to z dużą siłą. Z opisów ówczesnego lekarza Klaudiusza Galena wynika, że osoby chorujące na tę chorobę miały wysoką gorączkę i wysypkę na ciele, a więc objawy typowe dla dżumy [Preiser–Kapeller 2018, 251n.]. Należy jednak powiedzieć, że ustalenie rodzaju wirusa jest niemożliwe dlatego, że dotychczas nie udało się odnaleźć zwłok człowieka zmarłego na tę chorobę, co umożliwiłoby identyfikację jednostki chorobowej [Sabbatani i Fiorino 2009, 266].

Z powodu tej zarazy zmarł w 169 r. współcesarz Lucjusz Werus. Nie wykluczone, że ofiarą tej epidemii padł sam Marek Aureliusz w 180 r.

3. SKUTKI SPOŁECZNE EPIDEMII

Epidemia już w 166 r. pojawiła się w Rzymie. Marek Aureliusz w 167 r. zawezwał do Rzymu wspomnianego już lekarza Galena, który w tym czasie przebywał w Akwilei. Tam również odnotowano liczne przypadki zgonów powodowanych rozprzestrzeniającą się epidemią na Galię. Galenus sam nie był w stanie zidentyfikować jednostki choroby i zalecał tylko leczenie objawowe [Sabbatani i Fiorino 2009, 265].

Współcześnie trudno jest oszacować liczbę zmarłych, chociaż takie próby są podejmowane. Nie jest jednak przedmiotem tego opracowania, aby określić dokładną liczbę zgonów. Można jednak podjąć starania w celu przybliżenia skali tego zjawiska. Według Kasjusza Dion, jeszcze po zakończeniu głównego nasilenia epidemii w ciągu jednego dnia w 189 r. w Rzymie umierało ok. 2000 tysięcy ludzi⁵. Z kolei w *Hit. Aug. M. Aur.* 13.3 Iul. Capitolinus napisał, że Marek Aureliusz nakazał wywozić ciała zmarłych wozami – *Tanta autem pestilentia fuit, ut*

⁵ Dio Cassius 73.14.3–4.

vehiculis cadavera sint exportata serracisque. Epidemia dotykała wszystkie warstwy społeczne, również bogatsze. Wysoka śmiertelność dotykała wojsko, urzędników, elity polityczne i zwykłych ludzi. Epidemia najbardziej dotknęła najniższą warstwę społeczną, czyli niewolników. Galen pisał, że w Rzymie zaraza zabiła prawie wszystkich niewolników [Ducan–Jones 2018, 50]. Dla osób znaczących Aureliusz na koszt państwa stawiał postumenty – *Et multa quidem milia pestilentia consumpsit multosque ex proceribus, quorum amplissimis Antoninus statuas conlocavit* (Hist. Aug. Marc. Aur. 13.5).

Przypuszcza się, że z powodu bliżej nieokreślonej jednostki chorobowej zmarło ok. 7–10% ludności Imperium [Littman i Littman 1973, 255]. Ten współczynnik jednak w wojsku i w dużych miastach był znacznie większy. Mógł wynosić bowiem nawet między 13 a 20% [Yeomans 2017, 22]. Z kolei według wyliczeń Williama Harrisa w okresie epidemii antonińskiej odnotowano między 16 a 20 mln zgonów [Harris 2012, 336]. Moim zdaniem, na podstawie dostępnych źródeł są to tylko dane szacunkowe i raczej dalekie od prawdziwej liczby zmarłych z powodu epidemii.

Sytuacja demograficzna musiała odbić się negatywnie na gospodarce i polityce. Stąd na temat skutków epidemii wypowiadali się dawni i współcześnie historycy i romanisci [Niebuhr 1849, 251; Seeck 1910, 398–405; Parker 1935, 20].

Epidemia roznoszona przez legiony rzymskie po całym imperium powodowała też ich spustoszenie, czyniąc armię rzymską niezdolną do podejmowania działań wojennych. W skutek epidemii zaczęło brakować żołnierzy do tego stopnia, że legiony uzupełniano rekrutami pochodzącymi spośród niewolników, gladiatorów, a nawet przestępców czy najemników germańskich⁶.

Z papirusów dotyczących poboru podatków w Egipcie dowiadujemy się o znaczącym spadku populacji w wielu miastach tamtej części Imperium. Zano-towano znaczny upadek moralności wśród urzędników, co miało wpływ na dochody państwa z podatków [Yeomans 2017; Bagnall 2000, 288–92].

Znaczne zmniejszenie się populacji wpłynęło też na produkcję żywności. Liczne tereny rolnicze, zwłaszcza w Afryce Północnej opustoszały. Spowodowało to wzrost niektórych cen. Pomimo jednak tych negatywnych zjawisk, sytuacja ekonomiczna Imperium była w okresie epidemii dość stabilna [Scheidel 2009, 2842].

W różnym stopniu w tym okresie pojawił się kryzys ekonomiczny. Przejawem tego był znaczący spadek inwestycji ze środków publicznych w infrastrukturę, zwłaszcza w budowę obiektów cywilnych. Za to wzmogła się aktywność cesarza na polu odbudowy świątyń czy kapliczek poświęconych bogom. Pomimo ograniczenia wydatków na realizację publicznych celów Aureliusz w ramach próby prześlągania bogów rzymskich zwiększył wydatki na odbudowę świątyń religii tradycyjnych, czyli rzymskich [Yeomans 2017, 22].

---

⁶ Hist. Aug. M. Aur. 21.6–9.

Te negatywne efekty ekonomiczne plagi występowały z różnym natężeniem w poszczególnych prowincjach. Mniej widoczne były w Hiszpanii i Afryce Północnej [Duncan–Jones 1966, 108–36].

Epidemia była okazją do plądrowania mieszkań i domów porzuconych w skutek zarazy. Czyn taki był zakazany. Marek Aureliusz wprowadził jednak abolicję, to znaczy, że jeśli sprawca stanął przed cesarzem i się przyznał zakazanego czynu, czyli dokonał samooskarżenia, uwalniany był od odpowiedzialności.

4. SKUTKI POLITYCZNE

Marek Aureliusz wraz z współrządzającym z nim Werusem wydali surowe przepisy dotyczące epidemii. Nie jest znana data tych konstytucji-edyktów. Można jednak przypuszczać, że zostały one wydane w początkach wojen z Markomanami, czyli w latach 166–168. Przedmiotem tych konstytucji było inicjowanie modłów w celu odwrócenia gniewu bogów oraz uporządkowania kwestii pochówków osób zmarłych w wyniku zarażenie wirusem.

Konsekwencją epidemii antonińskiej była destabilizacja wojska, miast, które pustoszały, pogorszenie sytuacji gospodarczej i politycznej. W konsekwencji jednostki, jak i całe społeczeństwo było przeniknione strachem czy lękiem przed utratą własnego życia. Ten stan niepewności był nawet większy niż przed ewentualną wojną. Stąd zaczęto poszukiwać wyjaśnienia przyczyny epidemii m.in. przy pomocy argumentów religijnych. Do takich argumentacji niewątpliwie wiodła bezsilność wobec epidemii spowodowana przede wszystkim niskim poziomem ówczesnej medycyny, o czym wielokrotnie wspomina w swoich dziełach Aelius Galenus. Ożywienie życia religijnego dało się odnotować tak w ramach religii tradycyjnych, rzymskich, greckich, jak i w chrześcijaństwie. Dość mocno wzrosło zainteresowanie magią czy okultyzmem [Fears 2004, 65–77]. Inskrypcje oraz źródła literackie świadczą o dość częstym wzywaniu bogów na pomoc w różnych częściach Imperium. Wzywano przede wszystkim pomocy boga Apollina [Duncan–Jones 2018, 58]. Według Benoît Rossignol uczynienie z boga Apollina głównego adresata modlitw i ofiar przebłagalnych należy połączyć z faktem zbeszczeszczania jego świątyni przez rzymskiego żołnierza w Seleucji.

W literaturze przyjmuje się, że właśnie ta epidemia znacząco przyczyniła się do szybkiego rozprzestrzenienia się chrześcijaństwa na całe Imperium, dając ludziom nadzieję.

Marek Aureliusz w 167 r. wydał edykt, którego tekst się nie zachował, nakazując w nim składanie ofiar bogom rzymskim w celu odwrócenia ich gniewu i zakończenia epidemii [Brenkacz 2018, 46]. Wykonanie postanowień edyktu uważano za obywatelski obowiązek. *De facto*, edykt ten był pośrednio skierowany przeciwko chrześcijanom, którzy odmawiali składania takich ofiar. Co do zasady była to decyzja sprzeczna z zasadami jego stoickiej filozofii. Cesarz uważał jednak, że epidemia jest wynikiem gniewu bogów za to, że m.in. chrześcijanie nie oddają czci bogom rzymskim [Fears 2004, 65–77].

W literaturze przyjmuje się, że wszczęte wówczas prześladowania chrześcijan opierały się na postanowieniach wcześniejszego edyktu autorstwa Trajana. Według przyjętych unormowań w edyktie przez Trajana, ten kto publicznie deklarował się jako chrześcijanin winien zostać skazany na karę śmierci. Jednak organy publiczne nie powinny bezpośrednio angażować się w poszukiwanie i ściganie chrześcijan. Swoje działania powinny ograniczyć jedynie do wszczęcia postępowania na podstawie prywatnego donosu. Z tego punktu widzenia postawa Marka Aureliusza nie była jednoznacznie negatywna wobec chrześcijan. Według Tertulliana w tym samym edyktie Aureliusz wprowadził sankcję kary śmierci dla delatorów za składanie donosów na chrześcijan [Barzanò 1966, 34–37]⁷.

Drugim obszarem regulacji prawnych Marka Aureliusza w związku z epidemią był problem grzebania zmarłych. Dotychczasowe rozwiązania prawne nie wystarczały do rozwiązania kwestii pochówku tak dużej liczby ciał.

Vita Marci Antonini 13, 3–6: 3 Tanta autem pestilentia fuit, ut vehiculis cadavera sint exportata serracisque. 4 Tunc autem Antonini leges sepeliendi sepulchrorumque asperrimas sanxerunt, quando quidem caverunt, ne quis [ubi] vellet fabricaretur sepulchrum. quod hodieque servatur. 5 Et multa quidem milia pestilentia consumpsit multosque ex proceribus, quorum amplissimis Antoninus statuas conlocavit. 6 Tantaque clementia fuit, ut et sumptu publico vulgaria funera iuberet [...].

W pierwszym zdaniu jest mowa o wielkiej liczbie zmarłych z powodu epidemii (*pestilentia*). Ciała były wywożone ciężkimi wozami o dużej pojemności. Pojawił się zatem problem z grzebaniem zmarłych. Z tej okazji, jak pisze autor, zostały wydane bardzo restrykcyjne konstytucje dotyczące pochówku i budowy grobów. Takie posunięcie cesarza było usprawiedliwione tym, że nie można było odbywać pogrzebów z zachowaniem przypisanych obrzędów religijnych. Nie wprowadzono żadnych też dyspozycji dotyczących kremacji zwłok [Lindsay 2000, 168]. Zrezygnowano z odprawiania egzekwii nad zmarłym, tak w wersji skromnej (*funus translaticium*), jak i uroczystej (*funus indictivum*). Religia rzymska przywiązywała dużą wagę dla tych obrzędów. Nie było konieczności dokonania zgłoszenia zgonu przy świątyni Wenus Libitina [Paoli 1979, 151–55]. Cesarz jednak zezwolił czy nakazał uchylenie stosowania obrzędów religijnych ze względu na nadzwyczajną sytuację [Kuryłowicz 2020, 161n.].

Ponadto, Marek Aureliusz zakazał budowy grobowców. Zapewne zakaz ten obejmował wznoszenie okazałych budowli nagrobnych w tym okresie często budowanych przez bogatsze warstwy społeczne. Najważniejszy jednak zakaz wprowadzony przez Marka Aureliusza dotyczył wznoszenia grobowców na własnym gruncie, czyli gdzie kto chciał. Można powiedzieć, że był to początek współczesnego porządku grzebania zmarłych w miejscach ściśle określonych, czyli na cmentarzach.

⁷ Tert. *Apol.* 5,6. Najprawdopodobniej Tertulian miał na myśli edykt, o którym wspomina Marcjanus w *lib. singul. de delat* (D. 49,14.18.2).

Wprowadzone przez Marka Aureliusza zakazy co do pochówku zmarłych podczas epidemii nie dają jednak odpowiedzi na pytanie o miejsce, w którym były grzebane ciała zmarłych wywożone z Rzymu czy innych miast Imperium. Na to nie mamy odpowiedzi analizując zachowane źródła. Można jednak przypuszczać, że ciała te były grzebane w zbiorowych mogiłach położonych poza granicami miasta.

To jednak co najważniejsze było w ustawodawstwie cmentarnym Marka Aureliusza to jest to, że grzebanie zmarłych pochodzących z biedniejszych warstw społecznych odbywało się na koszt państwa – *Tantaque clementia fuit, ut et sumptu publico vulgaria funera iuberet.*

Z powodu epidemii została przełożona wojna z Markomanami, jednym z plemion germańskich zamieszkujących teren dzisiejszych Czech. Przed podjęciem decyzji o przełożeniu wojny cesarz odprawił obrzędy religijne w celu zasięgnięcia rady od bogów⁸. Jeszcze przez cały następny rok Marek Aureliusz wzmacniał wojsko nawet niewykwalifikowanymi siłami, o czym była mowa wcześniej. Na potrzeby wojska obficie sięgał do zasobów fiskusa, a także skarbców świątynnych [Popescu 2014, 3n.].

ZAKOŃCZENIE

Epidemia, jaka miała miejsce za panowania Marka Aureliusza, przyczyniła się do zmniejszenia się populacji nawet o 15%, co jak na ówczesne czasy stanowiło poważne uderzenie w demografię najsilniejszego wówczas państwa. Podejmowane działania dostosowane były zasadniczo do stanu ówczesnej medycyny. Przede wszystkim do dzisiaj nie wiadomo, jaka to była jednostka chorobowa. Rzymianie nie wiedzieli też, w jaki sposób ta choroba się rozprzestrzeniła. Stąd główna odpowiedzialność za rozsiewanie tej choroby ponoszą właśnie legiony rzymskie przemieszczające się po terenach antycznego Rzymu.

Reakcja ówczesnej władzy publicznej dotyczyła jedynie walki ze skutkami zarazy. Przede wszystkim Marek Aureliusz uporządkował kwestię grzebania ciał zmarłych. Nakazał opuszczenie obrządków religijnych oraz uporządkował grzebanie zmarłych tylko w określonych miejscach, dając tym samym początek cmentarzom i prawu cmentarnemu. Państwo ponosiło koszty grzebania ciał osób biedniejszych.

W końcu cesarz musiał podjąć inicjatywę zmierzającą do ekspiacji bogów za profanację świątyni boga Apollona w Seleucji. Nakazał składanie ofiar bogom rzymskim. Pośrednio przyczyniło się to do prześladowań chrześcijan na podstawie wcześniejszego edyktu Trajan. Prześladowania te nie miały jednak charakteru radykalnego.

---

⁸ Hist. Aug. M. Aur. 13, 1–2.

Konkludując pracę należy stwierdzić, że w czasach epidemii każda władza podejmuje działania na miarę swoich możliwości oraz posiadanej wiedzy medycznej i profesjonalnej kadry.

PIŚMIENNICTWO

- Bagnall, Roger. 2000. "Oxy. 4527 and the Antonine Plague in Egypt: Death or Flight?" *Journal of Roman Archaeology* 13:288–92.
- Barzanò, Alberto, ed. 1996. *Il cristianesimo nelle leggi do Roma imperiale*. Milano: Edizioni Paoline.
- Brenkacz, Jarosław. 2018. „Cesarz i filozof: postawa Marka Aureliusza wobec chrześcijan.” *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 15, nr 2:39–52.
- Brundage, John, and Dennis Shanks. 2008. "Deaths from bacterial pneumonia during 1918–19 influenza pandemic." *Emerging infectious diseases* 14 (8):1193–199.
- Bruun, Christer. 2012. "La mancanza di prove di un effetto catastrofico della «peste antonina» (dal 166 dC in poi)." In *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, ed. Christer Bruun, and Jonathan Edmonson, 471–94. Oxford: University Press.
- Bugaj, Ewa. 2008. „Zaraza w świecie rzymskim w czasach Antoniów.” W *Epidemie, klęski, wojny*, red. Wojciech Dzieduszycki, i Jacek Wrzesiński, 115–23. Poznań: SNAP.
- Duncan-Jones, Richard P. 1996. "The impact of the Antonine plague." *Journal of Roman Archaeology* 9:108–36.
- Duncan-Jones, Richard P. 2018. "The Antonine Plague Revisited." *Arctos* 52:41–72.
- Fears, Rufus. 2004. "The plague under Marcus Aurelius and the decline and fall of Roman Empire." *Infectious Disease Clinics of North America* 18:65–77.
- Furuse, Yuki, Akira Suzuki, and Hitoshi Oshitani. 2010. "Origin of measles virus: divergence from rinderpest virus between the 11 th and 12 th centuries." *Virology Journal* 7, no. 52:1–4.
- Gibbs, Mark J., John S. Armstrong, and Adrian J. Gibbs. 2001. "Recombination in the hemagglutinin gene of the 1918 «Spanish flu»." *Science* 293 (5536):1842–845.
- Harris, William V. 2012. "The Great Pestilence and the complexities of the Antonine-Severan economy." In *L'impatto della "peste Antonina"*, ed. Elio Lo Casio, 331–38. Bari: EDIPUGLIA.
- Iwańska, Judyta. 2014. „Znaczenie terminu «epidemia» w starożytnej literaturze grecko-rzymskiej (Próba analizy na wybranych przykładach)." *Seminare. Poszukiwania naukowe* 35, nr 4:175–84.
- Jaśkiewicz, Jerzy, Anna Goździalska, i Helena Kaducáková. 2012. „Współczesne epidemie." W *Rodzina w zdrowiu i chorobie: uwarunkowania środowiskowe zdrowia*, red. Grażyna Dębska, Anna Goździalska, i Jerzy Jaśkiewicz, 27–35. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Khan, Naushad, and Mahnoor Naushad. 2020. "Effects of Corona Virus on the World Community." *Available at SSRN 3532001*.
- Kuryłowicz, Marek. 2020. *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe i pogrzebowe*. Lublin: Wydawnictwo Werset.
- Lindsay, Hugh. 2000. "Death-pollution and funerals in the city of Rome." In *Death and disease in the ancient city*, ed. Valerie Hope, and Eireann Marshall, 152–73. London, New York: Routledge.
- Liritzis, Ioannis. 2020. "Pandemics – from Ancient Times to COVID19. Some Thoghts." *Mediterranean Archeology and Archeometry* 20, no. 1:I–IX.
- Littman, Robert J., and Maxwell L. Littman. 1973. "Galen and the Antonine Plague." *American Journal of Philology* 94:243–55.
- Łukaszuk, Cecylia, i Elżbieta Krajewska-Kułąk. 2016. „Biodeterioracja, autoliza i entomologia na cmentarzach – wybrane aspekty." W *Kultura śmierci. Kultura umierania*, red. Andrzej Guzowski, Elżbieta Krajewska-Kułąk, i Grzegorz Bejda, 141–62. Białystok: Uniwersytet Medyczny w Białymstoku.
- Malanima, Paolo. 2012. "The Economic consequens of the black death." In *L'impatto della "peste Antonina"*, ed. Elio Lo Casio, 1–16. Bari: EDIPUGLIA.

- Niebuhr, Barthold G. 1898. *Lectures on the History of Rome, from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*. London: Leonhard Schmitz.
- Paoli, Ugo E. 1979. *Das Leben im Alten Rom*. München: Francke Verlag.
- Parker, Henry M.D. 1958. *A History of the Roman World from A.D. 138 to 337*. London: Methuen.
- Popescu, Mihai. 2014. "Les soldats de Marc Aurèle, entre le Danube et l'Asie Mineure." *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* 31, no. 4:3–18.
- Preiser-Kapeller, Johannes. 2018. *Jenseits von Rom und Karl dem Großen. Aspekte der globalen Verflechtung in der langen Spätantike, 300-800 n. Chr.* Vienna: Mandelbaum Verlag.
- Rosen, William. 2007. *Justinian's Flea: Plague, Empire, and the Birth of Europe*. New York: Penguin.
- Rossignol, Benoît. 2007. *La peste antonine: guerres et épidémie durant le règne de Marc Aurèle*. https://www.academia.edu/6334101/La_peste_antonine_guerres_et_épidémie_durant_le_règne_de_Marc_Aurèle [dostęp: 4.04.2020].
- Sabbatani, Sergio, and Sirio Fiorino. 2009. "La peste antonina e il declino dell'Impero Romano. Ruolo della guerra partica e della guerra marcomannica tra il 164 e il 182 dc nella diffusione del contagion." *Le Infezioni in Medicina* 4:261–75.
- Sáez, Andrés. 2016. "La peste Antonina: una peste global en el siglo II dC." *Revista chilena de infectología* 33, no. 2:218–221.ob
- Scheidel, Walter. 2002. "A model of demographic and economic change in Roman Egypt after the Antonine plague." *Journal of Roman Archaeology* 15:97–114.
- Scheidel, Walter. 2009. "Roman Wellbeing and the Economic Consequences of the «Antonine Plague»." *Available at SSRN 1442584*.
- Seeck, Otto. 1987. *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. Vol. 1. Berlin: Siemenroth & Troschel.
- Smith, Christine. 1996. *Plague in the Ancient World: A Study from Thucydides to Justinian*. <http://www.loyno.edu/~history/journal/1996-7/smith.html> [dostęp: 6.04.2020].
- Suder, Wiesław. 2003. *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Wójcik, Monika. 2011. „Plaga Justyniana. Cesarstwo wobec plagi.” *Zeszyty Prawnicze UKSW* 11, nr 1:377–401.
- Yeomans, Sarah K. 2017. "The Antonine Plague and the Spread of Christianity." *Biblical Archaeology Review* 43, no. 2:22–24, 66.

PESTIS ANTONINI. MARCUS AURELIUS' REACTION TO THE GLOBAL ANCIENT EPIDEMIC

Summary. The subject of this study is the Antonine plague which took place in the years 165–180. It was one of the biggest epidemics in ancient Rome. The plague severely violated the economic and political foundations of the powerful Empire. The aim of the study is to show the causes of this epidemic, its prevalence and effects. The most important, however, is to show the reaction of the public authorities to the phenomenon of global epidemics. As a consequence, the legal regulations were introduced regarding the burial of the deceased and providing assistance to the poorest. In the work, the author limited the analysis of literary and typically legal sources, excluding papyrus inscriptions. The result of this work is the claim that the public authorities responded in a manner appropriate for them and consistent with the medical knowledge.

Key words: the Antonine plague, cemetery law, Marcus Aurelius, state aid for the poorest

Information about Author: Prof. Bronisław Sitek – Department of Comparative Law, Faculty of Law at the SWPS University of Social Science and Humanities in Warsaw; e-mail: bronislaw.sitek@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7365-6954>